

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
DÖVLƏT İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI

NİGAR ƏLƏKBƏROVA

SİYASİ ELMİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

DƏRSLİK

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin
19 noyabr 2010-cu il tarixli 1293 sayılı əmri ilə
ali məktəblərin magistratura pilləsi üçün
dərslik kimi təsdiq edilmişdir*

“Elm və təhsil”
Bakı – 2013

Elmi redaktorlar:

1(09)
+ 245

Hicran Hüseynova

siyasi elmlər doktoru, professor

Sevil Məmmədova

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəyçilər:

Nurqələm Mikayılov

*fəlsəfə elmləri doktoru, professor,
əməkdar müəllim*

Namiq Axundov

tarix elmləri doktoru, professor

Əlikram Tağıyev

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Sevda Süleymanova

tarix elmləri doktoru, professor

282.980

Nigar Ələkbərova. Siyasi elmin müasir problemləri. Ali məktəblərin magistratura pilləsi üçün dərslik. Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 372 səh.

Azərbaycanda "Siyasi elmin müasir problemləri" fənni üzrə ilk dəfə nəşr olunan bu dərslikdə yeni təhsil standartlarına uyğun olaraq siyasi elmin ən aktual, eyni zamanda prioritet səciyyəyə daşıyan, fundamental əhəmiyyətli müasir problemləri tam və sistemləşdirilmiş şəkildə izah olunur. Burada siyasi elmin son 30-40 il ərzindəki vəziyyəti, inkişaf xarakteri, spesifik xüsusiyyətləri xronoloji və məntiqi ardıcılıqla açıqlanır, bu bilik sahəsində dərin iz qoymuş nüfuzlu politoloqlar, həmçinin onların ən parlaq və maraqlı əsərləri barədə dolğun məlumatlar verilir.

Dərslik ali məktəb müəllimləri, doktorantlar, magistrantlar, bakalavrlar, eləcə də müasir siyasi elmlə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-8024-1-2

© N.Ələkbərova, 2013

© «Elm və təhsil», 2013

ÖN SÖZ

Qloballaşma və informasiya inqilabı dövründə ümumdünya vahid elm və təhsil məkanı artıq reallığa çevrilməkdədir. Avropa ali təhsil sistemində Bolonya prosesinin intensiv inkişafı, universitetlər tərəfindən “Bolonya Klubunun” yaradılması bu işdə böyük fayda verən cəsarətli addımlar kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycanın da bu prosesə qoşulması, ilk növbədə, müasir tələblərə uyğun gələn, beynəlxalq birlik tərəfindən qeyd-şərtsiz tanınan, rəqabət qabiliyyəti ilə seçilərək ən yüksək Avropa və dünya standartlarına cavab verən ali təhsil sisteminin formalaşmasına yönəldilmişdir. Bununla əlaqədar müvafiq elm sahəsində müasir ixtisaslaşdırılmış biliyin nəzəri modelləri, metodları və yanaşmalarının geniş mənzərəsini düzgün nizamlanmış və sistemləşdirilmiş formada, həm də obyektiv tərzdə təqdim edən və dövlət dilində yazılan yenitipli dərsliklərə böyük ehtiyac duyulur. Sosial elmlər sahəsində isə bu ehtiyac daha güclü hiss olunmaqdadır.

Eyni zamanda, ali məktəblərdə dövrümüzün tələbləriylə bağlı tədris olunan bir çox yeni fənlər zəruri informasiyanı elmi-metodiki baxımdan əsaslandırılmış şəkildə əhatə edən dərsliklərin hazırlanması məsələsini daha da aktuallaşdırır.

Ali məktəblərin magistratura pilləsi üçün nəzərdə tutulmuş “Siyasi elmin müasir problemləri” adlı dərslik həmin ehtiyac və tələblərin qismən ödənilməsi məqsədi ilə yazılmışdır.

Burada biz çoxsaylı elmi mənbələrdən faydalanaraq, müxtəlif ölkə və nəzəri istiqamətləri təmsil edən mütəxəssislər tərəfindən siyasi elmin başlıca müasir problemləri haqqında toplanan məlumatların böyük həcmi ilə magistrantları tanış etməyə, onlarda bu bilik sahəsinin son 30-40 il ərzindəki vəziyyəti, inkişaf xarakteri və spesifik xüsusiyyətləri barədə mümkün qədər dolğun təsəvvür yaratmağa çalışmışıq. Siyasi elmin ümumi identikliyi baxımından yazılmış bu dərslikdə

müasir möhtəşəm politoloji qurumların, o cümlədən Siyasi Elmin Beynəlxalq Assosiasiyası (İPSA), Siyasi Elmin Avropa Assosiasiyası (EPSA), Politologiya Müəllimlərinin Avropa Assosiasiyası (epsNet), Siyasi Tədqiqatlar üzrə Avropa Konsorsiumu(ECRP), Universitetlərin Avropa Assosiasiyası (UEA) və Siyasi Elmin Milli Assosiasiyasının Avropa Konfransının (ECPNSA) tövsiyə və tələbləri nəzərə alınmışdır.

“Siyasi elmin müasir problemləri” fənni üzrə ölkəmizdə ilk dəfə nəşr olunan bu dərslikdə nəzəri və empirik materiallar müəllif tərəfindən tərtib edilən eyniadlı fənn proqramının tematik quruluşuna uyğun olaraq təhlil və şərh edilmişdir.

Təbii ki, bu dərslikdə fənlə bağlı bütün məsələlərin tam əhatə olunması və ətraflı işıqlandırılması mümkün olmadığından, buraya siyasi elmin yalnız prioritet səciyyə daşıyan fundamental problemləri salınmışdır. Mövzuları tərtib, izah və şərh edərkən, ilk növbədə, Siyasi Elmin Beynəlxalq Assosiasiyasının tövsiyəsi əsasında yazılan və məşhur alman politoloqu Hans Diter Klingemann və avstraliyalı politoloq Robert Qudinin redaktəsi altında çap olunan “Siyasi elm: yeni istiqamətlər” adlı ensiklopedik tutumlu kitab əsas götürülmüşdür, çünki həmin əsərdə dünya səviyyəli politoloqların fikir müxtəlifliyi nəzərə alınmış, müasir siyasi elmin ən aktual problemlərinin inkişaf xüsusiyyətləri izlənilməklə ümumi obyektiv mənzərəsi öz əksini tapmışdır.

Dərslinin yazılmasında çox faydalı olan digər əsər «Qərbi Avropada siyasi elm» kitabıdır. Burada Qərbi Avropanın hər bir ölkəsini və milli siyasi elm məktəbini ayrı-ayrılıqda təmsil edən nüfuzlu politoloqlar hazırkı dövrdə həmin ölkələrdə bu elmin tədrisinin modernləşdirilməsi və Bolonya prosesinə uyğunlaşdırılması xüsusiyyətlərini işıqlandırır. Eyni zamanda, tədqiq olunan ölkələr üzrə icmallarla yanaşı, kitabın redaktoru H.D. Klingemann bütövlükdə Qərbi Avropada müasir siyasi elmin təməl parametrlərinin komparativ baxım-

dan müəyyənləşdirilməsini təfərrüatı ilə təhlil edir. Həmin kitab Azərbaycanda siyasi elmin institutlaşması, inteqrasiya şəraitində adaptasiyası və tədrisinin təkmilləşdirilməsi nöqteyi-nəzərdən olduqca maraqlıdır. Bununla yanaşı, “Siyasi elmin müasir problemləri” dərslində yüksək nüfuza malik digər xarici və yerli mütəxəssislərin çoxsaylı elmi əsərlərindən geniş istifadə olunmuşdur.

Dərslərdə müasir politologiyanın ən əsas problemləri xronoloji və məntiqi ardıcılıqla izah edilir, siyasi elmin hər bir konkret sahəsindəki yeniliklərlə ənənəvi bilgilərin qarşılıqlı əlaqəsi göstərilir. Dərslər politologiyanın ayrı-ayrı tədqiqat sahələri üzrə strukturlaşdırılmışdır. Onun məzmununu politoloji müdrikliyin cövhəri sayılan subfənn səviyyəsindəki 10 problem təşkil edir. Bunlar dünya siyasi elmində çoxdan mühüm yer tutan, bu gün və gələcək perspektivdə aktuallığını itirməyən **siyasi komparativistika, siyasi fəlsəfə, analitik siyasi nəzəriyyə, empirik siyasi nəzəriyyə, beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyəsi və siyasi təhlili, siyasi institutlar, siyasi davranış, sosial siyasət və idarəetmə problemləridir. Yalnız qlobalistika və sosiosiyasi qloballaşma və mədəniyyət siyasəti və idarəetmə problemləri** politologiyada son onilliklərdə yaranan və mütəxəssis diqqətini özlərinə cəlb edən innovation problemləridir.

Bütövlükdə dərslər yeni tədris modelinin təşəkkülü prosesində yaradılan beynəlxalq politoloji təhsil standartlarına uyğun hazırlanmış və magistrantlarda siyasi elmin müasir problemləri haqqında geniş və dolğun təsəvvürlərin formalaşmasına, onların kreativ təfəkkürünün yaradılması və inkişafına, peşəkarlıqlarının yüksəlməsinə istiqamətlənmişdir.

Ümid edirik ki, dərslər gənc politoloqların, siyasətçilərin və alim-tədqiqatçıların yetişməsinə, siyasi elm sahəsində bilik səviyyələrinin artırılmasına, dünyagörüşlərinin genişlənməsinə fayda verməklə yanaşı, siyasət nəzəriyyəsi və praktikasıyla maraqlanan hər kəs üçün gərəkli olacaqdır.

Müəllif

I BÖLMƏ

SİYASİ KOMPARATİVİSTİKA

Müqayisəli politologiya (siyasi komparativistika - lat. komparativus – müqayisəli) – müasir siyasi elmin əsas və sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir.

Siyasi Elmin Beynəlxalq Assosiasiyasının məlumatlarına əsasən, peşəkar politoloqlar olan bu ümumdünya birliyi üzvlərinin təxminən dördə biri məhz müqayisəli politologiya sahəsində ixtisaslaşaraq, hazırda siyasi elmdə üstünlük təşkil edir. Əlbəttə, politologiyanı müqayisəsiz və müqayisəli metodlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Əslində, müqayisə insan təfəkkürü və idrakının universal metodları sırasına aiddir. Komparativistlər tez-tez deyirlər ki, siyasət dünyasının müxtəlif tərəf və aspektlərinin, o cümlədən siyasi sistemlər, mədəniyyətlər, institutlar və proseslərin müqayisəsi təkcə digər ölkələri, xalqları və cəmiyyətləri deyil, həm də özümüzü, yəni öz siyasətimizi, siyasi ənənəmizi, siyasi yolumuzu daha yaxşı dərk etməyə imkan verir.

Nəhayət, müqayisə, siyasi hadisələr, təzahürlər və proseslərin məntiqinin və qanunauyğunluqlarının başa düşülməsinə aparan yollardan biridir.

Biliyin müxtəlif sahələrində, xüsusilə də sosial elmlərdə müqayisəli metodlar təkrarlanmaları qeyd etməyə, izahedici hipotezaları irəli sürməyə, onları yoxlamağa və müəyyən proqnozlar verməyə imkan yaradır.

Məlumdur ki, müqayisəli metodlardan səmərəli istifadə edən ilk siyasi tədqiqatçılardan biri Aristotel olmuşdu. O, yüz əllidən artıq antik polislin (şəhər-dövlətin) idarəetmə formalarını təsvir etmiş və tutuşdurmuşdur. Siyasi elm tarixində müqayisəli analizi ilk dəfə Aristotel xüsusi tədqiqat aləti olan dövlət

idarəçiliyinin “düzgün” və “qeyri-düzgün” formaları tipologiyasının köməkliyi ilə həyata keçirmişdi. Həmin tipologiya indiyə qədər müqayisəli politologiya dərslərlərində etalon nümunə qismində göstərilir.

Lakin müqayisəli analizin uzun əsrlər boyu siyasətlə bağlı tədqiqatlarda istifadə edilməsinə baxmayaraq, siyasi elmin ayrıca müstəqil sahəsi kimi komparativistika yalnız XIX əsrin ikinci yarısında formalaşır.

Düzdür, bu məsələyə elmi yanaşmalar müxtəlifdir. Məsələn, hind politoloqu Parmatta Saran hesab edir ki, müqayisəli politologiya İkinci Dünya Müharibəsindən sonra geniş vüsət tapmasına baxmayaraq, üç mərhələdən ibarət olan uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bunlar: ən sadə, zənginləşdirilmiş və müasir mərhələlərdir. Onun fikrincə, ən sadə mərhələ antik zamanlardan başlayaraq Birinci Dünya Müharibəsinə qədərki dövrü, zənginləşdirilmiş mərhələ iki dünya müharibəsi arasındakı dövrü əhatə edir. Müasir mərhələ isə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra başlamışdır.

Əksər Qərb politoloqlarının fikrincə, komparativistikanın bir subfənn kimi meydana çıxması məhz XIX əsrin sonuna aiddir.

Müqayisəli politologiyanın inkişaf prosesi zamanı iki başlıca tədqiqat ənənəsi yaranmış, sonradan fənnin bütün tarixi boyu diqqəti cəlb etmişdir. Bu tədqiqat ənənələri sıx qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birlərini tamamlayır, lakin bir sıra parametrlərə görə aşkar ziddiyyət təşkil edirlər. Onlardan biri (şərti olaraq “nomometik”, sxematik şəkllə salan) ümumi məntiqin müəyyənləşdirilməsi, müqayisələr edilərkən dəlillərin axtarışının istiqamətləndirilməsinə meyil edir, özünün metodoloji məqsədinə görə konstruktiv və aktivdir. Digəri (şərti olaraq “ideoqrafik”, fərdiləşdirilmiş) daha çox ümumiləşdirməyə istiqamətlənib. O, təsviridir və birinciyyə əks olaraq reaktivdir. Birinci ənənənin nümayəndələri nəzəriyyəyə,

ikincinin nümayəndələri isə siyasi elmin təsviri sahələrinə daha yaxındırlar.

Birinci ənənə Oksford Universitetinin professoru E.Frimenin kitabında təqdim edilir. Əsər dərin analogiyaların qurulması yolu ilə zaman və məkan baxımından bir-birindən son dərəcə uzaq olan ölkələr, idarəetmə formaları və siyasi institutların müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə həsr olunub. Burada xüsusilə vurğulanır ki, üzdə olmayan oxşarlıqları müəyyən etmək üçün “siyasi quruluş” (constitution) heyvan və yaxud binanın quruluşu tədqiq edildiyi kimi araşdırılmalı, təsnif edilməli və işarələnməlidir (studied, classified and labelled).

İkinci ənənə - qarşılaşdırılma ilə bağlı olan təsviri yanaşma Kolumbiya kollecində (sonradan universitetdə) 1857-ci ildə ilk tarix və siyasi elmlər professoru F.Liber tərəfindən uğurla istifadə olunmuşdur. Adətən, siyasi araşdırmalarda tarixi-müqayisəli yanaşmanın tətbiqini məhz onun elmi fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər.

Müqayisəli siyasi araşdırmaların inkişafına V.Vilson və C.Berces çox böyük töhfələr bəxş etmişlər. Onların elmi işlərinin metodologiyası hazırda müqayisəli politologiyada, adətən, “ənənəvi yanaşma” kimi qiymətləndirilən metodologiyaya yaxındır. Həmin metodologiyanın mahiyyəti hüquq elmindən gələn formal-leqal təsviretmə ilə bağlıdır. Hər iki müəllifin əsərlərində siyasət daha çox formallaşmış norma və prinsiplərə istinad edən institusional sahə kimi təsvir olunub.

Aydındır ki, istənilən komparativistin əsərində adıçəkilən hər iki ənənə irəli sürülür. Burada müqayisənin bu və ya digər aspektinin tədqiqində söhbət yalnız nisbi üstünlükdən gedə bilər. Eynilə bu və ya digər dövrün elmi nailiyyətlərinin əksəriyyətində aktiv-konstruktiv (generation) və reaktiv-təsviri (taksonomik) yanaşmaların yalnız nisbi üstünlüyü, güclənməsi və ya zəifləməsindən danışmaq olar. Bununla yanaşı, məhz iki ənənə arasındakı nisbətənin dinamikliyi müqayisəli politolo-

giyanın təkamülünün ümumi məntiqini üzə çıxarmağa imkan verir.

§1. Elmi komparativistikanın formalaşma mərhələləri

XX əsrin birinci yarısı təsviri yanaşma, yaxud komparativistikada qəbul olunmuş dillə ifadə etsək, konfigurativ yanaşmanın (configurativ approach) üstün mövqeyilə seçilir. Tanınmış Amerika komparativisti R.Makridisə görə, belə yanaşma mahiyyətə müqayisəolunmaz (noncomparative), təsviredici (descriptive), məhdudlaşdırılmış (parochial), sabit (static) və monoqrafik (monographic) idi.

Müqayisəli politologiyaya (daha çox onun bir sahəsinə – idarəetmə sistemlərinin müqayisəli öyrənilməsinə) dair əsərlər faktiki olaraq konfigurativ adlanan tədqiqatlara, yəni dünyanın bir sıra aparıcı dövlətlərinin (bir qayda olaraq, ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa) başlıca siyasi institutlarının təsvir olunmasına müncər edilirdi, sonra isə bu material ümumi ad altında birləşdirilirdi. Belə halda bir çox regionlar diqqətdən kənar qalırdı. İnkişaf etmiş dövlətlər isə (ilk növbədə, ABŞ və Böyük Britaniya) nümunə kimi seçilir və digərləri onlarla müqayisə olunurdu.

O dövrdə komparativistlərin əsərlərində, əvvəla, sadə müşahidə və sadə empirik ümumiləşdirmə üstünlük təşkil edirdi. İkincisi, hesab olunurdu ki, nəzəri abstraksiyanın yüksək səviyyəsində empirik yoxlama istisna edilir və ümumiyyətlə, nəzəri abstraksiya prinsipə müşahidəedilməzdir. Mövcud olan siyasi institutlar artıq formalaşmış normalar dili ilə təsvir edilirdi. Müqayisəli tədqiqatların təsviri və formal xarakteri empirik dəlillərin yığılı, qruplaşdırılması və təhlilinin incəldilmiş metodologiyasını tələb etmirdi.

XX əsrin 30-cu illərində vəziyyət artıq dəyişməyə başladı. Məhz o zaman A.Toynbinin “Tarixin dərk edilməsi” adlı komparativistika nümunəsinə çevrilən və müqayisəli tədqiqatları keyfiyyətə yeni yüksəkliyə qaldıran 12 cildlik

əsəri işıq üzü gördü. Toynbi əslində Frimenin yaşamasını davam və inkişaf etdirdi. Siyasi təzahürlərin “unikallığı” ilə bağlı məşhur problemə münasibət bildirərək o, yazırdı: “Bizim cavabımız ondan ibarətdir ki, hər bir fərd kimi, hər bir fakt da unikaldır və elə bununla da bəzi cəhətlərə görə müqayisə- edilməzdir, digər cəhətlərə görə isə o öz sinfinin müəyyən elementi ola bilər və bu səbəbdən də təsnifat yol verdiyi dərəcədə həmin sinfin digər elementləri ilə müqayisə ediləndir”.¹

Bundan başqa, 1930 – 1940-cı illərdə müqayisəli politologiyanın dolğun inkişafından xəbər verən bir sıra əsərlər işıq üzü görür. Hər şeydən əvvəl, Q.Faynerin “Müasir idarəetmə nəzəriyyəsi və praktikası” adlı əsərini qeyd edək. Əsər 1932-ci ildə çap olunub, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra isə daha da genişlənmiş və əhəmiyyətli dərəcədə yenidən işlənmiş formada buraxılıb (1949). Həmin dövrdə K.Fridrixin “Konstitusiyalı idarəetmə və siyasət” adlı kitabı (1937) və onun yenilənmiş variantı olan – “Konstitusiyalı idarəetmə və demokratiya”(1946) kitabı, K.Uierin “Federativ idarəetmə” (1945) və “Müasir konstitusiyalar” (1951) adlı əsərləri və nəhayət, M.Dyüverjenin “Siyasi partiyalar” adlı kitabı mütəxəssislərin böyük marağına səbəb oldu.

Həm adları çəkilən, həm də bu səpkidə olan digər əsərlər müqayisəli politologiyanın inkişafında növbəti mərhələ üçün əsas yaratmışdır.

İntensiv inkişafın dönüş anı İctimai Tədqiqatlar üzrə Amerika Şurasının himayəsi altında 1952-ci ildə ABŞ-ın Şimal-Qərb Universitetində (Evanston, Çikaqo) keçirilən seminar hesab edilir. Seminar iştirakçıları S.Bier, C.Blenksten, K.Doyç, H.Eksteyn, K.Tomson, R.Uord və onun iclaslarında sədrlik edən R.Makridis idi. Adları çəkilən tədqiqatçıları “islahatçılar” kimi qələmə vermək olar. Müqayisəli metodun

---

¹ Toynbee A. T. A Study of history. (Abridgement of Volumes I-VI by D. C. Somervell) Oxford, 1987.

xüsusiyyətlərini müzakirə etdikdən sonra onlar müqayisəli siyasi analizin səviyyələrini və tədqiqatların başlıca tematik məsələlərini müəyyən etdilər. Seminardan sonra müqayisəli tədqiqatlara Qərb ölkələrində, ilk növbədə, ABŞ-da maraqlı kəskin surətdə artdı.

§2. Müqayisəli siyasi analizin yeni istiqamətləri və səciyyəvi xüsusiyyətləri

XX əsrin 60-cı illəri elmi ədəbiyyatda çox vaxt müqayisəli politologiyanın “qızıl əsri” adlandırılır. Bu əsr, əsasən, ona görə mümkün oldu ki, 1954-cü ilin mart ayında ABŞ-ın Sosioloji Elmlərin Tədqiqat Şurasının (SSRC – Social Science Research Council) yanında Müqayisəli Politologiya üzrə Komitə yaradılaraq dövrün bir çox mühüm tədqiqatlarının aparılmasını həyata keçirməyə başladı. Komitənin strategiyası dünyanın müxtəlif ölkələrini təmsil edən alimləri bir araya gətirməkdən ibarət idi. Maraqlıdır ki, Komitədə fəaliyyət göstərən 245 nəfərdən 199-u amerikalı, 46-sı isə digər ölkələrin nümayəndələri, əsasən də, avropalılar idi. Komitəyə Ç.Merriamın tələbələrindən biri olan Q.Almond rəhbərlik edirdi. Mübaligəsiz demək olar ki, 1950-ci illərin ortalarından 1970-ci illərin əvvəllərinə kimi Amerika politologiyasının başlıca nailiyyətləri məhz bu təşkilatla bağlıdır. Faktiki olaraq məhz o zaman müqayisəli politologiya siyasi elmin bir sıra digər sahələrini sıxışdıraraq aparıcı yeri tutdu və müəyyən mənada elə bütün fənlə eyniləşdirilməyə başlandı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1968-ci ildən etibarən müqayisəli politologiyaya dair “Comparative Politics” adlı jurnal buraxılır.

60-cı illərin əvvəllərində Q.Almond və Komitənin işi ilə bilavasitə bağlı olan həmkarları bir sıra novator tədqiqat proqramlarının tətbiqinə başladılar. Onlara, hər şeydən əvvəl, “genişmiqyaslı müqayisələrə”, qeyri-qərb siyasi rejimlərin müfəssəl analizinə və həmçinin də Qərb siyasi rejimlərinin

siyasi infrastrukturunun (xüsusilə, siyasi partiyaların, maraqruplarının, ictimai rəyin) öyrənilməsinə marağın yaranması xasdır.

Qlobalist oriyentasiya başlıca tədqiqat obyektı kimi dövlət idarəçiliyində formal institutların rolunun yenidən qiymətləndirilməsinə və əslində, dövlət anlayışının özünün istifadə edilməsindən imtinaya gətirib çıxartdı.

Bu kimi dəyişikliklər o demək deyildi ki, “ənənəvi” müqayisəli politologiya bir an içində yoxa çıxdı. Onun tərəfdarları nəinki işlərini davam etdirir, hətta “islahatçıların” metodoloji maksimalizminə qarşı kifayət qədər haqlı etirazlar irəli sürüdürlər. Bununla bağlı 1954-cü ildə Florensiyada SEBA tərəfindən idarəetmə formalarının müqayisəli öyrənilməsi üçün təşkil edilmiş iclas vacib hadisə oldu. İclasda “ənənəçilər”, xüsusən də K.Levenşteyn, K.Fridrix, M.Dyüverje, R.Şternberger, U.Robson kimi görkəmli alimlər, “islahatçılara” qarşı olduqca kəskin çıxış etdilər. Lakin müzakirələr heç də açıq konfrontasiyaya çevrilmədi. Hər iki tərəf bir-birinin arqumentlərini diqqətlə qəbul edirdi.

Eyni zamanda C.Sartori, Florensiya iclasının təşkilatçıları və bir sıra cavan avropalı alimlərdən ibarət olan “mərkəzçilər” qrupu da meydana çıxdı. Ümumiyyətlə, diskussiya son dərəcə konstruktiv və səmərəli oldu.

Beləliklə, 1950-ci illərdə tədricən metodoloji yeniləşmə baş verir. İfratçılıq yumşalır və olduqca geniş nəzəri-metodoloji razılıq zonası işlənib hazırlanır. Aktiv-konstruktiv (deduktiv) və reaktiv-təsviredici (taksonomik, induktiv) ənənə tərəfdarlarını siyasi elmin ümumi nəzəri əsaslarının axtarışı yaxınlaşdırır. Məhz həmin illər iki yeni yanaşma - **sistemli və davranış (bihevioral)** yanaşmaları formalaşır. Bu yanaşmalardan hər biri öz aksiomatikasına malik idi və bir tədqiqat obyektı kimi siyasətə elmi-nəzəri münasibət bəsləyirdi.

Ümumilikdə, sistemli və bihevioral yanaşmaların işlədilməsi tədqiqatların nəzəri və daha geniş, yəni mədəni-

intellektual səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxartdı. Elmi müstəsna şəkildə zənginləşdirən əsərlər, o cümlədən G.A. Almond və B. G. Pouell tərəfindən yazılan “Comparative Politics: A Developmental Approach” – “Müqayisəli siyasət: inkişaf yanaşması” adlı kitab ərsəyə gəldi. Sonuncuda siyasi sistemləri və mədəniyyətləri müqayisə etmək üçün şərti universal göstəricilər dəsti təklif olunurdu.

Qərbi Avropada artıq 1950-ci ilin 2-ci yarısından etibarən müqayisəli politologiya fəal və yüksək səviyyədə mənimsənilir. Hələ 1952-ci ildə Parisdə fənlər və xalqlararası müqayisəli tədqiqatlar aparmaq üçün sosial elmlər üzrə Beynəlxalq Şura yaradılmışdı, hərçənd 1960-cı illərin əvvəllərinə kimi o, əhəmiyyətli rol oynamırdı. Bu mənada St.Rokkan tərəfindən 1962-ci ildə təşkil olunmuş konfrans həlledici oldu. Rokkanın rəhbərliyi altında 10 illik müddətdə müqayisəli tədqiqatlara və onların metodologiyasının inkişafına yönələn bir sıra layihələr hazırlanmışdır. Müasir millətlərin formalaşması həmin dövrdə Rokkanın tədqiqatlarının aparıcı mövzularından birinə çevrilir.

XX əsrin 80-ci illərində yeni komparativistika məktəbi yaranır. Məktəbin nümayəndələri siyasi institutların, ən başlıcası da “dövlət”in öyrənilməsinə qayıtmağa çağırırdılar. 80-ci illərdə əsas diqqət məhz tarixən müxtəlif olan struktur və institutlara yönəlir. Əvvəla, siyasi institutlar və dövlətin özü artıq siyasətin tamhüquqlu “aktorları” kimi nəzərdən keçirilirdi, o mənada ki, onların (yaxud onlarda vəzifə tutanların) özlərinin xüsusi maraqları var və elə bu səbəbdən də onlar “real” siyasətin bir hissəsi kimi çıxış edirlər (Teda Skokpol, Mitçel). İkincisi, politoloqlar bu mövqədən çıxış edirdilər ki, institutlar üstünlükləri formalaşdırma və ifadə etmə yolu ilə fərdi seçim çərçivələrini müəyyənləşdirərək insanın fərdi davranışına əsas və təyinedici təsir göstərir. Üçüncüsü, institutlar və xüsusən institusional formalar siyasətin nəticələrini müəyyən edən başlıca determinant kimi nəzərdən keçirilirdi.

80-ci illərin komparativist tədqiqatları 50 – 60-cı illərin araşdırmalarından əsas etibarilə abstraksiyanın səviyyəsi və müqayisənin miqyası ilə fərqlənirdi. Müqayisələr ayrıca bir regionu və yaxud çox az sayda ölkəni əhatə edərək miqyasına görə məhdudlaşdığından, qlobal və genişmiqyaslı müqayisələr səviyyəsində əldə edilməsi mümkün olmayan incə və əsaslı surətdə işlənmiş anlayışlar geniş yayılmağa başlayır. Başqa sözlə, institutlar və dövlət yenidən tədqiqat obyektinə çevrilir, təbii, təkcə ona görə yox ki, onlar öz-özlüyündə vacibdirlər, həm də ona görə ki, abstraksiyanın daha aşağı səviyyəsi onların tutarlı analizini mümkün edir. Bu dövr üçün, əsasən, aşağıdakılar xasdır:

1. Nadir hallar müstəsna olmaqla müqayisəli politologiyada müasir tədqiqatlar, adətən, ayrıca regionun, hətta çox az sayda ölkənin tədqiqi ilə məhdudlaşır.

2. Ümumilikdə müqayisəli politologiyada müəyyən dərəcədə müstəqil olan qruplara ayrılma tendensiyası artır, özü də bu qruplar bir-birilə çox zəif təmasda olurlar ki, onlardan da, məsələn, avropaçıları, latın amerikaçıları, afrikaçıları göstərmək olar. Bu da artan ixtisaslaşma və eyni zamanda peşəkarlığın nəticəsidir.

§3. Müqayisəli tədqiqatların tematikası

Müqayisəli tədqiqatların klassik tematikası **siyasi rejimlər** və **idarəetmə formaları** problemidir. Politoloqların ona olan marağı gah artır, gah da azalır. Yenidən həmin tematikaya marağın artması demokratikləşmənin yeni dalğası ilə bağlıdır. Bu zaman siyasi institutların formalaşması, yeni siyasi strukturların yaradılması və demokratiyaya keçid haqqında bir sıra əsərlər meydana çıxır. Qərb politoloji ədəbiyyatında müasir komparativistikanın klassik tematikasının ən yaxşı nümunələri sırasında, adətən, X. Lints, A. Leyphart, C. Sartori, A. Stepan və K. Skeç tərəfindən təklif edilən prezident və parlament

idarəetməsi formalarının nisbi üstünlüklərinin analizi göstərilir.¹

Vaxt axarında bu subfənnin digər sahələrində vacib dəyişikliklər baş verir. 1993-cü il üçün müqayisəli politologiyanın ümumi icmalında R.Roqovski 80-ci illərdən etibarən təzahür olunan və tədqiqatların yeni tematikasını müəyyən edən tendensiyanı aşkarlayır. Məsələylə bağlı tədqiqatçı yazır: “Siyasətin iqtisadi aspektlərinə daha çox diqqət yetirilir... Daxili siyasətin beynəlxalq kontekstinə və siyasi institutların işləməsinə maraq artır... Maraq qruplarında fikir cəmləşir... Dövlət strukturları və onların fəaliyyətinin öyrənilməsinə yenidən maraq yaranır... Millətçilik və etnik münaqişələrin öyrənilməsi davam edir”².

Yaradıcılıqlarının çiçəklənməsi 50-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəllərinə təsadüf edən komparativistlərlə bu sahənin gənc mütəxəssislərinin yanaşmalarında ciddi fərqlər nəzərə çarpır. Bu da təsadüfi deyil, çünki məhz universalizm və qlobalizmdən imtina daha relevant mövzular üçün meydan açmış oldu. Hazırda müqayisəli politologiyayı əvvəlkindən daha çox siyasətin hansı nəticələrə gətirib çıxarması sualı narahat edir, nəinki buna təsir edən amillərin öyrənilməsi. Başqa sözlə, indiki dövrdə çoxlu sayda institusional struktur və siyasi proseslərlə qarşılaşan müasir alimlər belə müxtəlifliyin təsirini öyrənməyə səy göstərirlər. Əvvəllər (xüsusən, 50-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəlləri) komparativistləri bu müxtəlifliyin yaranma səbəbləri cəlb edirdisə, bir qədər sonra onun nəticələri daha ciddi maraqlandırdı. Müqayisəli politologiyanın tədqiqat yanaşmalarındakı başlıca irəliləyiş məhz bu tərkibdədir. O həm Roqovski tərəfindən göstərilən və

¹ Linz J.J. (eds) The failure of presidential democracy. Vol. 1. Comparative perspectives. Baltimor (Md.): John Hopkins University Press. 1994

² Roqovski R. Comparative politics // Political science: The state of the discipline II / Ed/ by A. W. Finifter. Washington (D. C.): American Political Science Association, 1993. P. 431-450

yuxarıda sadalanan yeni tendensiyalarda, həm də demək olar ki, müasir əsərlərin hər birində əks olunub. Nümunə kimi nüfuzlu simalardan biri olan A.Leyphartı göstərmək kifayətdir. Alimin əsərlərində zaman keçdikcə demokratiyanın müəyyən tiplərinin yaranmasını şərtləndirən səbəblərin tədqiqinə marağın, onların nəticələrinin tədqiqinə olan maraqla əvəzlənməsi təfəsilatı ilə açıqlanır.¹

Belə dəyişikliklər başqa tədqiqat məktəblərində də baş verdi. Demokratikləşmə prosesləri haqqında ədəbiyyat, izahedici prinsipin “demokratiyanın obyektiv, sosial və iqtisadi şərtlərindən elitalar tərəfindən qərar qəbuletmə prosesinin özünə”, “volyuntarizm” və siyasi institutlar və strukturların tiplərinə doğru istiqamətini dəyişməsinə əks etdirən bariz nümunədir. “Demokratiya meydana gələ biləmi?” kimi suallara cavabların axtarışını politoloqlar hazırda sosial və iqtisadi inkişafı, demək olar ki, əlaqələndirmir, lakin hesab edirlər ki, demokratiyanın taleyi siyasi seçimdən, siyasətçilərin “məharətindən”, həmçinin də cəmiyyətin məlumatlanma səviyyəsi və rəşional fəaliyyətin nəticələrindən asılıdır.

Müasir müqayisəli siyasi təhlilin aktiv tədqiq olunan problemləri sırasına **siyasi mədəniyyət, demokratikləşmə, dəyərlərin dəyişməsi, institusionalizm, developmentalizm və neoinstitusionalizm** problemlərini də aid etmək olar.

Siyasi mədəniyyət – demokratikləşmənin bundan əvvəlki dalğası ilə daxil edilən cəmiyyətsünaslıq anlayışlarından ən vacibinə çevrilir. Bu iki anlayış çox sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Məhz mədəniyyətin öyrənilməsi demokratikləşmə proseslərinin təhlili üçün xüsusilə lazım olur, belə ki, söhbət demokratiyanın zəruri mədəni şərtlərinin axtarışından gedir.

---

¹ Lijphart A. Democracy in plural societies. New Haven (Conn.): Yale University Press, 1977; Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries. New Haven (Conn.): Yale University Press, 1984

Demokratiyaya dair ədəbiyyatda mədəniyyətin tədqiqi ilə bağlı üç yanaşmanı ayırmaq olar:

282980
Birinci yanaşma – Q. Almond və S. Verbanın “vətəndaş mədəniyyəti” nəzəriyyəsidir. Beş müxtəlif demokratik cəmiyyətin öyrənilməsi əsasında onlar belə bir nəticəyə gəlirlər ki, millətin siyasi mədəniyyəti sosial və siyasi davranışa müstəqil surətdə təsir göstərir. Mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin qəbul və riayət etdikləri davranış normalarını müəyyənləşdirir, hətta hər hansı birisi şəxsən mövcud dəyərləri bölüşdürməyə belə. İndiyə kimi bu yanaşma ən nüfuzlulardan biri olaraq qalır və o, təkcə demokratik ölkələrdə deyil, digərlərində də təsdiqlənib.¹

İkinci yanaşma – H. Eksteyninin hakimiyyət və mədəniyyət haqqında nəzəriyyəsidir ki, burada müəllif mədəniyyətin dinamik aspekti və siyasi dəyişikliklər prosesində onun rolu ilə bağlı suallara aydınlıq gətirir.²

Üçüncü yanaşma A. Vildavskinin adı ilə bağlıdır. A. Vildavski siyasi mədəniyyətin təhlilinin yeni variantını işləmişdir. O, dörd yaşayış tərzinə uyğun gələn mədəniyyət tipologiyasını Meri Duqlasın “idarəçilik barmaqlıqları” əsasında qurur.³ Siyasi mədəniyyətin bu tipləri sosial münasibətləri və onların ifadə etdiyi dəyərləri ehtiva edir.

R. İnqlhartın vətəndaşların siyasi baxışları ilə demokratiyanın sabitliyi arasındakı uyğunluğu barədə 22 ölkə əsasında apardığı tədqiqatları və F. Patnemin mədəni ənənələrdən asılı olaraq İtaliya regionlarında hakimiyyət

¹ Almond G., Verba S. (eds.) The civic culture revisited. Boston: Little, Brown, 1980.

² Eksteyn H. A culturalist theory of political change // American Political Science Review. 1988. Vol. 82. P. 789-804; Political culture and political change // American Political Science Review. 1990. Vol. 84 P. 253-258.

³ Wildavsky A. Choosing preferences by constructing institutions / American Political Science Review. 1987. Vol. 81 P.3-23.

orqanlarının inkişafı haqqındakı tədqiqatları siyasi mədəniyyətə elmi marağın dirçəlməsi üçün zəmin yaratdı.¹

Son zamanların qlobal demokratikləşmə dalğası siyasi mədəniyyətlə siyasi sistem arasındakı uyğunluq problemini yenidən gündəmə gətirdi. Bu zaman keçmiş SSRİ dövlətlərində siyasi mədəniyyətlə demokratik prinsiplərə olan münasibət arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə dair Qərb tədqiqatçıları tərəfindən yazılmış bir çox əsərlər meydana çıxır. Şərqi Asiya regionuyla da bağlı dolğun məzmunlu tədqiqatlar ərsəyə gəlir.

Ümumilikdə, demokratikləşmənin yeni dalğasını əks etdirən empirik tədqiqatların çoxusu siyasi mədəniyyət nəzəriyyəsinin əvvəlki çərçivələrindən kənara çıxmır. İndiki zamanda yuxarıda adıçəkilən Almond-Verba, Eksteyn və Vildavskinin üç modelini yeni siyasi təcrübədə yoxlamaq üçün zəngin material var və onun əsasında orijinal nəzəri sxemlərin yaranacağını gözləmək olar.

Son otuz ildə vətəndaşların dəyər oriyentasiyalarının müqayisəli tədqiqi xeyli genişlənilib. Bu işə postindustrial cəmiyyətin inkişafı və əhalinin dəyər dəyişmələri prosesinin təhlili nəticəsində mümkün oldu. Məsələylə bağlı R.İnqlhartın dəyər oriyentasiyalarının postmaterializmə istiqamətlənməsi ideyası böyük maraq doğurur. O, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş demokratik ölkələrdə əhalinin geniş təbəqələrinin məruz qaldığı dəyişikliklərin öyrənilməsinə dair aparıcı yanaşmaları müəyyən etdi. Onun dəyərlər sistemindəki dəyişikliklərlə bağlı şərhini iki mühakiməyə əsaslanır. Birincisi, alim hesab edir ki, cəmiyyətdə prioritetlər nəyinsə “çatışmazlığı” əsasında formalaşır: insanlar cəmiyyətdə nisbətən az olanı daha çox dəyərləndirirlər. İkincisi, o, ondan çıxış edir ki, insanın şəxsi dəyər oriyentasiyaları və prioritetləri onun sosiallaşması baş verən şəraiti əks etdirir. Bu

---

¹ Inglehart R. Culture shift in advanced industrial society. Princeton (N. J.) Princeton University Press., 1990. Putnam R. Making democracy work. Princeton (N. J.) Princeton University Press., 1993.

iki mühakimə birlikdə dəyərlər sisteminin formalaşmasının ümumi modelini yaradır; erkən dövrün sosioiqtisadi (şəxsi və ictimai) şərtlərinə reaksiya kimi elə o dövrdə də formalaşan insanın başlıca dəyər oriyentasiyaları həyat şəraitinin sonrakı dəyişiklikləri qarşısında dəyişməz olaraq qalır. R.İnqlhart bu modeldən istifadə etməklə, Qərb sənaye cəmiyyətlərini kökündən dəyişdirən sosial-iqtisadi amillərin əhalinin başlıca məqsədlərinin nisbi xarakterinə və müvafiq olaraq dəyər prioritetlərinə də təsir etməsini sübut etmək istəyirdi. Yaşlı nəslin nümayəndələri, adətən, cəmiyyətin ənənəvi “maddi” məqsədlərini, məsələn, iqtisadi firavanlıq, ictimai təhlükəsizlik, qanunilik və nizam-intizam, dini dəyərlər və güclü milli müdafiə kimi məqsədlərin əhəmiyyətini xüsusilə vurğulayırlar. Belə ənənəvi məqsədlərə nail olmuş cəmiyyətdə böyüyən Qərb ölkələrinin cavan nəsli “postmaddi” məqsədlərə – özünüifadə, şəxsi azadlıq, sosial bərabərlik, özünürealizə və həyat keyfiyyətinin saxlanılmasına diqqət yetirir.

Müqayisəli politologiyanın təkamülü məsələsini müzakirə edən D.İ.Apter üç yanaşmanı ayırır: **institusionalizm**, (siyasi və iqtisadi) **developmentalizm** və **neoinstitusionalizm**.¹ O, hesab edir ki, siyasi sistemin xüsusi işləmə mexanizmlərində cəmləşən institusionalizm (prezident və ya parlament hakimiyyəti sistemi, unitar və ya federativ dövlət quruluşu, siyasi partiya və səsvermələr) müqayisəli politologiyanın bazisini təşkil edir və ən əsası olaraq qalır.

Sosiyetal dəyişiklik nəzəriyyələrinin əksəriyyətini ehtiva edən developmentalizm, yaxud “yeni müqayisəli politologiya” məhz cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri xüsusilə vurğulayır. Bu iki yanaşmanı (institusionalizmi və developmentalizmi) özündə birləşdirən neoinstitusionalizm dövləti tədqiqat sahəsinə qaytarır. Eyni zamanda o, developmentalistləri siyasi sistem və dövlətlərin işləmə mexanizmlərinin öyrənilməsinə yönəldir.

¹ Политическая наука: новые направления. М. 1999. Гл. 15. С. 361-384,